

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ДҮМШЕЛІК

Біз ұлттық идеяны ақыл таразысынан өтіп халықтың басым бөлігі қабылдаған ұлттық құндылықтар жүйесі деп түсінеміз. Ұлттық идея Қазақстанда жүріп жатқан мәдени мұраларды жаңғырту үрдісі мен әлемдік өркениет ықпалымен туындаған жаһандану процесінің арақатынасында қарастырылуы тиіс. Соңғы процестің объективтік негіздеріне өркениеттің ақпараттық толқынының қарыштауы, Кеңес Одағы тарқағаннан кейін батыстандыру мен америкаландырудың жаңа пәрменге ие болуы, бұқаралық мәдениет үлгілерінің жаңа тәуелсіз елдерде барынша таралуы, этникалықтан өркениеттіліктің басымдылыққа ие болуы т.т. жатады. Қазақстанда ұлттық идеяның қалыптасуына үш суперөркениеттердің тоғысуында орналасуы (православтық, мұсылмандық және конфуцийлік), мәдени-әлеуметтік транзиттік, тоталитарлық және атеистік сана қалдықтары, номадалық діл архетиптері ықпал етеді. Басқа да ТМД елдерінде сияқты, Қазақстанда ұлттық идеяны іздеу амбивалентті құбылыс болып табылады. Қазіргі өркениеттік және ұлттық-рухани құндылықтарға қарай бетбұрыс әлемдегі елу озық елдердің қатарына қосылуға себебін тигізе алады.

Қазіргі кездегі өркениет қоршаған ортаны, әлеуметтік сипаттағы тұрмыстық жағдайды қайтарымсыз түрде өзгертуде. Осы тұрғыда мәдениет көбінесе қоғамдық жаңару бастауы, шығармашылық өмірді қалыптастыру факторы ретінде көрініс табады. Мәдениетті адамның өзін-өзі жүзеге асыру құралы ретінде қарастыру арқылы, ондағы тарих пен адамға айтарлықтай әсер ететін импульстарды анықтай аламыз. Әлемге жетудің эвристикалық құралы идеология, экономика немесе саясат емес, мәдениет болып табылады. Жер жүзінде өзіндік мәдениет нұсқасын қалыптастырмаған халық жоқ. Өзін-өзі сезіну, өзіндік сананы түсіну мәдениетке әу бастан-ақ тән, ол адам болмысының өлшемсіздігі мен тереңдігін білдіреді.

Қазіргі кезде ойлау жүйесінің шеңбері ұлғайып, ауқымдалып, ғылымды, қоғамды және адамның өзін дұрыс бейнелеу белесіне жетуге мүмкіншілік бар. Оның басты бағыты – зерттейтін объектісі осы заманнан шығып, өткенді, қазіргіні, келешекті жүйелі түрде ақыл-ой өрісінен, елегінен өткізіп, сол арқылы өз бойындағы жаңа типті ойлау мәнерін, өрнегін таразылау, сақтау және жаңарту. Осы мақсатта мына мәселелер зәрулік танытады: қоғамдық келісім және демократиялық даму, адам және қоғам, нарық және ғылым байланыстары. Ерекше бөліп қарайтын мәселе азаматтық қоғам қалыптасуындағы қазақ идеясының орны. Қазіргі зерттеулерде «Қазақстан – жалпы біздің үйіміз» деген қоғамдық ой негізі орын алуда. Дегенмен бұл идея өткен қоғамдағы ұрандарға ұқсас, негізінен саяси мәнге ие болып тұрған сияқты.

Шығыс халықтары ұлттық идеяларының құндылығы мәселесін қарастыруда бірінші тұғырнамаға баяғыдан белгілі еуроцентризм жатады. Егер классикалық еуроцентризм тек жалғыз Батыс өркениеттілігі бар, басқалары «аборигендік», «жабайылық», «варварлық» деңгейден шыққан жоқ және Шығыс мәдениеттерінің болашағы

жылдам вестернизацияға енумен айқындалады деген пікірлер төңірегінде өрбісе, онда қазіргі жаһанданып келе жатқан және мозаикалы өркениеттерде аталған ұстаным, әрине, мимикрияға ұшырайды:

1. Қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен тілі қазіргі өркениет талаптарына икемді емес.

2. Постмодерндік номадология тұлғасынан Делез бен Гваттари жазғандай, көшпелілерде кеңістікпен байланыс және «тамырланған» мәдениет жоқ (ризом), олар тек «соғыс машинасын» ойлап тапқан (осыдан орыс тілді басылымдарда жиі кездесетін «моджахеды» тіркесі қалған).

3. Номадалық мәдени артефактыларға экзотикалық сипат берумен әуестену (әсіресе, американдық үндістерінде кездесетін «потлач», «сый экономикасы», «тотемистік» көріністер т.б.). Бұл, әсіресе, қазақтың төл мәдениетін орыс тілінде зерттеушілердің арасында кең тараған. Осы құбылыс Қазақстанда жиі кездесетін нәрсе. Егер сіз, мысалы, Францияға барып, француз тілін білмей, сол француз мәдениетін зерттеймін десеңіз, күлкіге қаласыз. Бізде бәрі мүмкін.

4. Қазақтың мәдени үрдістерін әлемдік өркениеттілік үлгілерінен бөліп көрсету.

5. Батыстық мәдени калька-ұғымдарды тарихи тұлғаларға жапсыра беру: «Абай – маргинал», «Асан қайғы – алғашқы утопист», «Ғұмар Қараш – экзистенциалист», Ш.Уәлиханов – атеист» т.б.

Осындай ұстанымдар негізінде жүргізілген зерттеулерде қазақтың ұлттық идеясы әбден ырықсыз піштіріліп, ойдан шығарылған, ештеңеге ұқсамайтын «фантомға», квази-құрылымға айналып кетеді.

6. Герменевтика, компаративистика, диахрония мен синхрония сияқты методтарды негізсіз қолдану. Бірнеше деректер келтірейік: «культура» латын тілінен «жер өңдеу», ал «мәдениет» араб тілінен «қала» деп аударылады, екеуі де көшпелілерде болған жоқ, сондықтан олар мәдениеттен тыс, «Заратуштра» деген Жаратушы дегенге ұқсас, Қорқыт есімін «қор» (банк) және «құт» (бақыт) деп түсіндіруге болады; немесе әлдекім жазғандай, «отырықшы халықтар феминисттер, ал қазақ мәдениеті патерналистік және фаллоцентристік». Қағаз бәрін көтереді деп, жаза берейік.

Қазақтың ұлттық идеясына қатысты батысшылдық ұстындармен қатар әсіре-исламдық тұғырнама туралы да айтып өткен жөн, әрине, біз бұл жерде исламның қазақ мәдениеті үшін құндылығына, өркениеттік функциясына күмән келтіріп отырғанымыз жоқ. Алайда, діннің өзіндік құндылықтары мен діни қайраткерлердің пікірін ажырата білген дұрыс. Айталық, логика пәнінен дәріс оқитын ұстаздың қателіктері логиканың өзін төмендетпейді.

Тарихтан Орта ғасырларда христиандық теологияның Еуропада білімнің барлық түрлерін өз қолжаулығына айналдырғаны белгілі. Сол себептен оған қарсы секуляризация қозғалысы Батыс Еуропада ой еркіндігіне де жеткізе алды. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, әрине, діни қайта өркендеу

басталғанын және осының оң құбылыс екендігін бәріміз білеміз. Атеистік және тоталитарлық санадан арылу өте маңызды үдеріске жатады. Бірақ басқа мұсылман елдеріне діни білім алуға барған кейбір жастар көбінесе сол біліммен қатар бөтен өркениеттік сананың ықпалына да енді, төлтума мәдени құндылықтарға деген оларда нигилистік көзқарастар қалыптасты.

Қазақ халқының ғасырлар сынынан өткен құндылықтар жүйесі бірінші орында тұруы керек. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының «Дін мен дәстүр» атты кітабында (Алматы, 2014) «Дәстүрлі дінінен, ділі мен тілінен, әдет-ғұрпынан ажыраған елдің болашағы жоқ. ... Ата-баба дінін мансұқ еткен адасқақ ағымдардың бірі «Қазақ даласында бірқұдайшылдық, таухид жиырмасыншы ғасырдың тоқсаныншы жылдары ғана келе бастады» деген қасаң пікір ұстанады...Қазақ халқының негізгі құндылықтары мен салт-дәстүрі исламмен үйлесімді келеді... Олар шарият пен қазақтың дәстүрлі әдебінің етене қосылуының нәтижесінде қалыптасқан» делінген.

X-XI ғасырларда Орталық Азияда Ислам Ренессансының өзінің шарықтау шегіне жеткенін «көзқамандардан» басқалардың бәрі аңғара алады. Алайда моңғол шапқыншылығынан басталып, түркілердің өзара этникалық тартыстарымен жалғасқан бұл үрдістер, Ш. Уәлихановтың сөздерімен айтқанда, бұрын білім ордаларына, обсерваторияларға, т.б. бай өлкеде кертартпа билеушілер мен дінибасыларға, «зындандар» мен «кенеханаларға» толы иеліктермен аяқталды. Бұл тарихи санадан айырылудан айқын көрінісіне жатады және оның себебіне Орталық Азияда Ұлығбектен кейін исламның надандыққа сүйенетін бағыттарының үстемдігі ете бастауы жатады, Ислам Ренессансы рухани тоқырауға ауысты.

Заманауи Қазақстанның руханиятында да дүмшелік пен көзқамандықтың, әсіре-исламдық пен архаизмнің елестері кездесіп тұрады.

Мысалы, жақында әлеуметтік желілерде бұрынғы кеңестік дипломат пен экономист Сайлау Батыршаұлының қазақ халқының ардагер ұлдары Мұрат Әуезов пен Әуезхан Қодарды балағаттаған мәтіндері тарады. Кейбір салафиттік пиғылдағылар осындай дүмшеліктің үлгісін жерден жеті қоян тапқандай өршелене қолдай бастады, Естеріне салып кетейік. Мұрат Әуезов Кеңес Одағы дүрілдеп тұрған кезде «Жас тұлпар» ұйымын құрып, қазақтың мүддесіне қызмет етіп, тоталитаризмнен ашық күреске шықты. Айта кетейік, суперисламистер де тоталитаризмнің бір формасына жатады. Бір тоталитаризмнен толық құтыла алмай жатқанда, жаңа діни тоталитаризмнің қажеті бар ма?

Әуезхан Қодар қазақ әлемінде жарқырап шыққан жұлдыз. Ақындығымен қатар, Абайдың орыс тіліндегі ең тамаша аудармасын берген, еркін ойға толы «Тамыр» журналын шығарған, Мұрат Әуезов сияқты қазақтың керемет мәдениеттанушысы, 10 томдық Қазақстанның мәдениеттанулық мұрасын дайындауға қатысқан. Мұрат Әуезов пен Әуезхан Қодардың қатысуымен, белгілі философ Ә. Нысанбаевтың жетекшілігімен ортағасырлық ислам ойшылдары мен қазіргі ислам философиясына қатысты (әл-Фарабидің 10 томдық қазақ тіліндегі жинағы да бар) ондаған томдар «Мәдени мұра» бағдарласымен халыққа ұсынылды.

2009 жылы Әбу Насыр әл-Фарабидің соңғы оныншы томы жарияланғаннан кейін ұлы ойшылдың жаңа еңбектері қазақ тілінде жарияланбады да, аударылмады да. Тек әл-Фарабидің кейбір еңбектері түрлі ұжымдарда қайта басылып шықты. Бір қызығы, осы ойшылдың еңбектерін дайындауға және аударуға қатысқаныммен, ешкім менен оларды жариялауға рұхсат сұрамады (Т.Х. Ғабитов). Тіпті 2018 жылы ҚР Білім және ғылым министрлігі Философия пәні бойынша бекіткен Типтік бағдарламада философиядан дайындалған 50 томдық «Мәдени мұра» бағдарламасы мүлдем аталмайды. Сонда кезінде Елбасы мұрындық болған мемлекеттік бағдарлама жеке адамдардың қалауымен жоқ болып кете ме?

Қашан біз адамдардың өміріне байыппен қарайтын болсақ, онда олардың тұтас дәуірді білдіретінін түсінеміз. Бірақ әл-Фараби тек қана өз дәуірін көрсетіп қоймайды, ол бүкіл адамзаттың жетілгендікке ұмтылысын білдіреді, өйткені ол көтерген мәселелер барлық уақыттарға өзекті болып қала береді, оларды шешуде адамзаттық мәңгіліктің тамаша шыңдарына барған сайын көтерілуге себепші.

Енді тәңіршілдік туралы. Иран елінде бірнеше рет болғанда, зәрдештік мәдени мұраның қорғалу ісіне таң қалғанмын. Исфаһан қаласында зәрдештік мінажатхана жұмыс істеп тұр. Аташханалар мемлекет қорғауында. Яғни, мәдени мұраны сақтау болашаққа жол ашады. Біздің тәңіршілдікпен «күрескерлерге» тағы бір мысал келтірейін. Ресейде христиандықтан бұрын «язычествоның» болғаны белгілі, бірақ есі дұрыс ресейлік «язычествомен» күреске шықпайды. Біздегі суперисламистер 23 ақпан мен 8-наурызды, 1-майды атап өтуге қарсы. Ата-бабалары мен әке-аналары құндылықтарын бекерге шығару нағыз мәңгірттік, «тәліпшілдік» пен надандықтың көрінісі.

Мұртаза Бұлұтай мен оның ізбасарлары «исламға дейін жабайылық үстемдік етті, ежелі түркілер адам өлтіргіш болды, шамандар арақ ішті» деп жаза берсін. Аруақты сыйлауды «атақұлдық» дей берсін. Қазіргі гуманизм бойынша (Э. Фромм, А. Швейцер, Л.Н. Толстой, Шыңғыс Айтматов, М. М. Әуезов, Ә. Қодар, О. Сүлейменов және т.б.) ежелде ешқандай жабайылық дәуірі болған жоқ, ол адамзаттың сәбилік шағы. Тек дүмшелер сәбилік шақты жабайылық деп айтуға ауызы барады. Бұл жерде Абайдың мына сөздері еске түседі: «Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын» .

Туысқан ұйғыр халқының ардақты ұлы Нұрмағамбет Аюповтың тәңіршілдік туралы зерттеулерін бүкіл әлем мойындады. Оның «Тәңіршілдіктегі адам мәселесі» атты монографиясы 20 томдық «Қазақ халқының философиялық мұрасына» енді. Н. Аюпов Қазақстанда исламдық мәдени мұраны жаңғыртуда көп еңбек етті. Өкінішке орай, оның кішкентай жүрегі туған ұлтының үлкен қайғысына шыдамады, дүниеден ерте кетті. Бірақ кейбір суперисламистер әлі күнге дейін оны жазғырумен келеді.

Бұл ойлар, әрине, пікірталасты болып келеді. Бірақ халқымыздың болашағын ойласақ, бейнелі айтқанда, дүмшелерден үркіп, үндемей қалуға болмайды.

Тұрсын Ғабитов, мәдениеттанушы

